

14. В «Борисполе» задержали крупную партию устройств для майнинга криптовалюты. URL : <https://bykvu.com/ru/bukvy/84410-v-borispole-zaderzhali-krupnuyu-partiyu-ustroystv-dlya-majninga-kriptovalyuty/>.

15. Киберполиция задержала жителя Черновицкой области за майнинг криптовалют. URL : https://lb.ua/economics/2019/03/26/422976_kiberpolitsiya_zaderzhala_zhitelya.html.

16. Про обіг криптовалюти в Україні. Законопроект № 7183 від 06.10.2017. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684.

17. Про стимулювання ринку криптовалют і їх похідних в Україні. Законопроект № 7183-1 від 10.10.2017. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710.

18. Поппер Н. Цифровое золото. Невероятная история биткойна, или как идеалисты и бизнесмены изобретают деньги. Москва : Диалектика, 2017. 324 с.

19. Левашенко А.Д., Ермохин М.С. Современная криптоэкономика: международное правовое регулирование. *Международная торговля и торговая политика*. 2018. № 1. С. 133–142.

УДК 343.232

DOI <https://doi.org/10.32850/2414-4207.2019-9.34>

ПСИХІЧНИЙ ПРИМУС, НАСИЛЬСТВО ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ВИКЛЮЧАЄ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Собко Ганна Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри

кримінального права та кримінології
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

Статтю присвячено змінам у кримінальному законодавстві України, які сталися у зв'язку з прийняттям чинного Кримінального кодексу України, торкнулися й регулювання питань психічного насильства. Введенням ст. 40 КК України законодавець випередив науку, оскільки серйозного доктринального підґрунтя цього питання досі не було. Враховуючи це, у вказаній роботі вибудовуватимуться спроби дати важливі визначення психічному примусу в сенсі ст. 40 КК України, переборному і непереборному примусам, юридичній і фактичній підставам примусу, правомірній шкоді та ін. Також важливо описати місце примусу як обставини, що виключає злочинність діяння, у кримінальному праві і його правову природу.

Сьогодні відсутні будь-які фундаментальні дослідження, в яких комплексно розглядалось би питання ролі психічного примусу та насильства саме як обставини, що виключає злочинність діяння. Ч. 1 ст. 40 КК України визначає, що не є злочином дія або бездіяльність, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Ч. 2 цієї статті вказує на другий вид примусу – психічний.

У свою чергу під психічним примусом розуміється погроза застосування до особи фізичного насильства або заподіяння матеріальної або моральної шкоди (наприклад,

погроза вбити, знищити або пошкодити майно, поширити відомості, що ганьблять особу, тощо) з метою спонукати її вчинити злочин.

Питання про кримінальну відповідальність особи у разі наявності переборного примусу та психічного примусу вирішується за правилами, які визначені нормою кримінального законодавства про крайню необхідність.

Незважаючи на істотну розробленість поняття примусу та його видів, викликає зауваження взагалі розмежування примусу на фізичний та психічний. На нашу думку, примус може бути лише психічним. Він може бути підкріплений фізичним насильством. Але якщо є лише насильство, то це не фізичний примус, а саме фізичне насильство.

Ключові слова: фізичний примус, психічний примус, фізичне насильство, нефізичне насильство, крайня необхідність, кримінальна відповідальність.

MENTAL PRIMUS, VIOLENCE AS A CIRCUMSTANCES, WHICH EXCLUDES ANY CRIME

Sobko Ganna Mykolaivna,
associate professor, associate professor
criminal law and criminologist
(Odessa state university of internal affairs,
Odesa, Ukraine)

Changes in the criminal legislation of Ukraine, which occurred in connection with the adoption of the current Criminal Code of Ukraine, also touched upon the regulation of issues of mental violence. Introduction of Art. 40 of the Criminal Code of Ukraine, the legislator outstripped science, since there was still no serious doctrinal basis for this issue. Taking into account this, in this work, attempts will be made to give important definitions of mental coercion in the sense of Art. 40 of the Criminal Code of Ukraine, overcome and irresistible coercion, legal and factual grounds for coercion, lawful harm, etc. It is also important to describe the place of coercion as a circumstance that excludes the crime of an act, in criminal law and its legal nature.

Today, there are no fundamental researches in which the question of the role of mental coercion and violence as a circumstance precluding the crime of an act would be comprehensively addressed. Ч. 1 ст. 40 of the Criminal Code of Ukraine determines that action or inaction is not a crime, which caused damage to law-protecting interests, was committed under the direct influence of physical coercion, as a result of which a person could not manage his actions. Part 2 of this article points to the second type of coercion – mental.

In turn, psychological coercion refers to the threat of physical abuse or physical or moral harm (eg, the threat of killing, destroying or damaging property, disseminating information that reproaches a person, etc.) in order to induce him to commit a crime.

The question of the criminal liability of a person in the case of excessive coercion and mental coercion is decided by the rules defined by the norm of criminal legislation on the urgency.

Despite the substantial development of the notion of coercion and its types, there is a general remark of the distinction between coercion and physical and mental.

In our opinion, coercion can only be mental. It can be backed up by physical violence. But if there is only violence, then this is not physical coercion, namely physical violence.

Key words: physical coercion, mental coercion, physical violence, non-physical violence, extreme necessity, criminal liability.

Проголошення України правовою державою вимагає уваги з боку кримінального законодавства до прав потерпілих від психічного насильства і рівною мірою до прав осіб, які вдалися до застосування психічного насильства. Питання психічного насильства пов'язане з одвічно актуальною темою безпеки і спокою людини.

Зміни у кримінальному законодавстві України (пряме закріплення психічного примусу як обставини, що виключає злочинність діяння, зміни у статтях Особливої частини КК України), які сталися у зв'язку з прийняттям чинного Кримінального кодексу (далі – КК) України, торкнулися й регулювання питань психічного насильства. Проте у кримінальному законі є суттєві недоліки, пов'язані з регулюванням психічного насильства, в тому числі термінологічного характеру. Так, у КК України відсутнє визначення психічного насильства, що є наслідком недостатнього і неякісного відображення категорій психології в кримінальному законодавстві.

Введенням ст. 40 КК України законодавець випередив науку, оскільки серйозного доктринального підґрунтя цього питання досі не було. Враховуючи це, у нашій роботі вибудовуватимуться спроби дати важливі визначення психічному примусу в сенсі ст. 40 КК України, переборному і непереборному примусам, юридичній і фактичній підставам примусу, правомірній шкоді та ін. Також важливо описати місце примусу як обставини, що виключає злочинність діяння, у кримінальному праві і його правову природу.

Загалом, психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння, отримав пристойну законодавчу гавань. Подальші перспективи розвитку цієї теми можна пов'язати з розвитком цікавого питання щодо офіційного визнання доктрини джерелом права, з очікуваннями на судову практику і її узагальненням, із гіпотетично можливим внесенням змін і доповнень до законодавства.

В юридичній літературі, яка видавалась до прийняття нового Кримінального кодексу України, нерідко аналізувались ті обставини, що виключають злочинність діяння, які не були передбачені на законодавчому рівні. Водночас фізичному і психічному примусу приділялося не так багато уваги, хоча це питання і висвітлювалось у працях Ю.В. Бауліна, Р.Д. Шарапова, Т.Ю. Орешкіної, В. Шепельникова та ін.

Проблемою обставин, що виключають злочинність діяння, займалися такі науковці, як Г.В. Бушуєв, С.О. Домахін, В.М. Козак, Н.І. Паше-Озерський, М.І. Якубович та інші. Наукові дослідження були присвячені юридичній природі обставин, що виключають злочинність діяння, їх кримінально-правовій характеристиці.

Сьогодні відсутні будь-які фундаментальні дослідження, в яких комплексно розглядалося б питання ролі психічного примусу та насильства саме як обставини, що виключає злочинність діяння. Лише фрагментарно це питання піднімалося у роботах В.М. Бурдіна, С.М. Таганцева та Н.М. Ярмиш, а також стосовно поодиноких складів злочинів.

У вказаній роботі слід розкрити такі питання:

- 1) Розгляд питання щодо поняття обставин, які виключають злочинність діяння та їх регламентація в кримінальному законодавстві;
- 2) Визначення психічного примусу та насильства в системі обставин, що виключають злочинність діяння;
- 3) Порівняння зазначених понять у національному кримінальному праві та кримінальному праві зарубіжних держав.

Прийняття Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. нового Кримінального кодексу на законодавчому рівні закріпило існування кримінально-правового інституту під назвою: «Обставини, що виключають злочинність діяння». Даний інститут є одним із найбільш оновлених і доповнених у Кримінальному кодексі України, тому

в науці кримінального права не всі з передбачених у ньому обставин мають необхідний рівень розроблення, аналізу і роз'яснень. У КК України 1960 року передбачалося три обставини, що виключають злочинність діяння: необхідна оборона, крайня необхідність і затримка злочинця. Однак у науці кримінального права досліджувалися й інші обставини, що виключають злочинність діяння, які не були закріплені безпосередньо в нормах КК України.

Таким чином, Кримінальний кодекс України 2001 року вперше замість трьох обставин, що виключають злочинність діяння, передбачив сім.

Як самостійна обставина, що виключає злочинність діяння, визнається й психічний примус. Така позиція законодавця, з одного боку, є досить обґрунтованою та зумовленою сучасним розвитком суспільства, економіки, науки, особливостями правоохоронної діяльності тощо, а з іншого – характеризується недостатньою розробленістю відповідних кримінально-правових норм, що призводить до труднощів кваліфікації протиправної поведінки та вирішення питання про притягнення чи звільнення осіб від кримінальної відповідальності. Такі складнощі виникають і в разі правової оцінки поведінки осіб, яка вчиняється під психічним примусом [1, с. 162–63].

Користуючись тим, що в науковій літературі майже не зустрічається понять стану обставини, що виключає злочинність діяння, і самої такої обставини, доцільно запропонувати такі дефініції. Стан обставини, що виключає злочинність діяння, – це явище, що характеризується сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, наявність якого є необхідною умовою, що виключає злочинність діяння, до вчинення якого спонукало таке явище. Обставина, що виключає злочинність діяння, – це вчинення особою, яка опинилась у специфічній ситуації (стані) діяння, до якого спонукала ця ситуація, що формально містить склад злочину і не перевищує меж правомірної шкоди [2, с. 13].

Частина 1 ст. 3 Конституції України, принцип конституційної адекватності (конституціоналізму) кримінального права як прояв принципу законності, а також ч. 1 ст. 1 КК України надають підстави стверджувати, що головною цінністю в сучасному кримінальному праві України визнано людину, а отже, й особистість. Таким чином, одним із провідних об'єктів уваги в сучасному кримінальному праві України постає психіка людини як джерело небезпеки і як об'єкт захисту. Це має значення для правотворчості, тлумачення КК України (зокрема, для кваліфікації злочинів, індивідуалізації кримінального покарання), надання допомоги потерпілим від злочинів.

Увага, яка приділяється людині, її психіці в кримінальному законодавстві, а також у кримінально-правовій доктрині, зокрема такими видатними науковцями, як Ю.В. Баулін, О.А. Мартиненко, Л.В. Сердюк, А.П. Тузов, є однією з важливих заборук підвищення рівня визначеності, вичерпності, узгодженості в законодавчому регулюванні і доктринальному розумінні складів злочинів (зокрема, психічно-насильницьких) з метою забезпечення прав і законних інтересів осіб, винних у вчиненні злочинів і потерпілих від злочинів. У теорії кримінального права узагальнено насильство повинно розумітися як поняття, що охоплює посягання на всі структури (сфери) особистості: біологічну, соціальну, психічну і духовну.

Аналіз існуючих доктринальних моделей засвідчує, що саме поняття «явище психіки людини» є найбільш підходящою категорією психології для визначення понять кримінального насильницького психічного впливу і кримінальної насильницької психічної шкоди.

Відсутність у КК України визначення психічного насильства, як і відсутність у ньому єдиного вичерпного узгодженого термінологічного словника (В. Навроцький, З. Тростюк, М. Хавронюк), порушує конституційне положення, відповідно до якого кожному гарантується право знати свої права і обов'язки (ч. 1 ст. 57 Конституції

України), підриває уявлення про презумпцією належної якості законодавства, не відповідає потребі сформованості ключових культууроутворюючих юридичних понять, ускладнює реалізацію функцій кримінального права, тлумачення і застосування КК України [3, с. 8-9].

Говорячи про дослідження насильства в контексті обставин, що виключають злочинність діяння, проаналізуємо його значення в ході поведінки особи, яка вчинила певне діяння внаслідок відповідного впливу, якому не можна протистояти. Це, наприклад, дія особи, яку штовхнули на потерпілого, внаслідок чого була заподіяна шкода його здоров'ю. Вказана ситуація змодельована у ч. 1 ст. 40 КК України, а відповідне діяння винного в теорії кримінального права прийнято називати непереборним фізичним примусом. Під останнім визнається такий вплив на тілесну недоторканість та свободу особи, коли вона позбавляється можливості діяти за своїм розсудом, примушується до вчинення суспільно небезпечного діяння, яке завдає шкоди правоохоронюваним інтересам або створює небезпеку заподіяння такої шкоди, шляхом застосування до неї фізичного впливу.

Однак такою є позиція, якщо у вказаній ситуації існує застосування насильства, а не примусу. Прихильники цієї позиції обґрунтовують її тим, що про примус може йтися тільки в тих випадках, коли людина виконує те, що від неї вимагають, тобто проявляє свою волю. А під впливом так званого непереборного фізичного примусу людина взагалі не проявляє себе як особистість. Особу, яку штовхнули на потерпілого, наслідком чого була заподіяна шкода його здоров'ю, не можна вважати змушеною скоїти зазначене. У такому випадку особа, що заподіяла шкоду правоохоронним інтересам, є простим знаряддям вчинення злочину, коли, усвідомлюючи злочинність вчиненого, вона тим самим не мала можливості виконати вимоги закону чи запобігти його порушенню [4, с. 277-280].

Видається, що зазначені доводи є досить обґрунтованими, адже і семантичне, і граматичне значення слова «примус» зводиться до того, що це «зумовлена кимось або чимось необхідність діяти в певний спосіб незалежно від бажання», а це означає, що примушувана особа зберігає свідомо-вольовий контроль над своєю поведінкою. Тому, розмежовуючи поняття «примус» та «насильство», можна стверджувати, що за примусу вплив здійснюється лише проти волі особи, а в разі насильства, як відомо, як проти, так і поза волею чи за відсутності волі. За результатами впливу на свободу волі примус призводить до обмеження свободи волі, а насильство – до обмеження або вилучення свободи волі. Інакше кажучи, під час примусу особа, яку змушують, зберігає можливість обрати той чи інший варіант своєї поведінки, а у ході застосування насильства може як зберігати, так і не мати змоги діяти на власний розсуд (як, наприклад, у ч. 1 ст. 40 КК України, коли «особа не може керувати своїми вчинками»).

Ч. 1 ст. 40 КК України визначає, що не є злочином дія або бездіяльність, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Ч. 2 цієї статті вказує на другий вид примусу – психічний. У свою чергу під психічним примусом розуміється погроза застосування до особи фізичного насильства або заподіяння матеріальної або моральної шкоди (наприклад, погроза вбити, знищити або пошкодити майно, поширити відомості, що ганьблять особу, тощо) з метою спонукати її вчинити злочин.

В.В. Іванова під примусом розуміє вплив на особу поза або всупереч її волі. На її думку, примус – це вплив на особу проти її волі, який обмежує свободу вибору поведінки, що має на меті змусити діяти відповідно до волі того, хто примушує [5, с. 49].

Питання про кримінальну відповідальність особи у разі наявності переборного примусу та психічного примусу вирішується за правилами, які визначені нормою кримінального законодавства про крайню необхідність.

Незважаючи на істотну розробленість поняття примусу та його видів, викликає зауваження щодо розмежування примусу на фізичний та психічний [6, с. 163]. На нашу думку, примус може бути лише психічним. Він може бути підкріплений фізичним насильством. Але якщо є лише насильство, то це не фізичний примус, а саме фізичне насильство.

Досить розповсюдженою є точка зору, що погроза фізичним насильством є єдиною можливою формою вираження психічного насильства. Але є підстави віднести до нього також погрозу завдання шкоди правам людини, вплив на органи почуттів, повідомлення неприємної інформації тощо. Примус має мету, а отже, може вчинятися лише з прямим умислом, оскільки мета є ознакою суб'єктивної сторони злочину, вчиненого саме з прямим умислом. Т.Ю. Орешкіна відзначає, що межами психічного примусу не охоплюється погроза вчинення законних дій (бездіяльності). Проте погроза порушити інтерес формально є незаконною і має ознаки примусу. Психічний примус відноситься до обставини, що виключає злочинність діяння [7, с. 10–11].

Якщо розглядати психічний примус у системі обставин, що виключають злочинність діяння, то слід зазначити, що такий примус являється окремою самостійною обставиною, оскільки являє собою передбачені КК України, зовні подібні зі злочинами, соціально допустимі правомірні дії або бездіяльність особи, вчинені за наявності певних умов, що виключають протиправність діяння, а тому і кримінальну відповідальність особи за заподіяну правоохоронюваним інтересам шкоду.

Примусу, як й іншим обставинам, що виключають злочинність діяння, притаманні такі ознаки: 1) діяння, вчинені у стані примусу, зовні подібні до злочинів; 2) діяння, вчинені у стані примусу, можуть мати форму дії або бездіяльності; 3) діяння, вчинені у стані примусу, не можна назвати суспільно корисними, вони є лише соціально допустимими внаслідок відсутності можливості вільно керувати своєю поведінкою з боку особи, яка змушена заподіяти шкоду; 4) закон висуває певні умови правомірності заподіяння шкоди у стані примусу.

Таким чином, психічний примус у системі обставин, що виключає злочинність діяння, є окремою самостійною обставиною [8, с. 8–9].

З коректністю законодавчого закріплення поділу примусу на переборний та непереборний категорично не можна погодитись. Якщо внаслідок примусу особа не могла керувати своїми вчинками, то ставити питання про злочинність чи незлочинність відповідних дій або бездіяльності, які заподіяли шкоду правоохоронюваним інтересам, у контексті обставин, що виключають злочинність діяння, не можна. Особа, яка не може керувати своїми вчинками, повинна визнаватися або неосудною через наявність такого медичного критерію, як тимчасовий розлад психічної діяльності (ст. 19 КК України), або на підставі загальних положень кримінального права у даному випадку відсутня вина за невчинення певних дій (бездіяльність), оскільки потерпілий повинен був, але фактично не міг (з незалежних від нього причин) їх здійснити. У даному випадку мова повинна йти виключно про те, що умовою правомірності заподіяння шкоди з боку особи, яка зазнала примусу, є фактично неможливість особи вільно керувати своїми діями. Саме через обмеження свободи волі особи та її прояву в керуванні своєю поведінкою, зумовлене протиправними (злочинними) діями винної особи, злочинність заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з боку особи, яку примушують, виключається [8, с. 10–11].

Слід зазначити, що кримінальне законодавство країн світу по-різному відноситься до психічного примусу як обставини, що виключає злочинність діяння. В одних вона чітко зафіксована. До них відносяться Росія, Україна, Білорусь та інші. Це зумовлено як правовими традиціями, так і доктринальними положеннями про свободу волі, у відповідності з якими людина завжди має можливість вибору свободи волі.

В інших країнах кримінальне законодавство передбачає примус як обставину, що виключає злочинність діяння, але спеціально не розрізняє фізичний або психічний примус. Так, згідно зі ст. 122-2 КК Франції не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка діяла під впливом сили або примусу, які вона не могла перебороти. Тобто термінологічно не розрізняються фізичний та психічний примус [9, с. 37]. Однак з огляду на тлумачення норми законодавець цієї країни мав на увазі саме два види примусу. Умовою звільнення особи від кримінальної відповідальності виступає відсутність у неї можливості протидіяти примусу до вчинення злочину.

Такий підхід знайшов своє відображення і в кримінальному законодавстві США. Так, згідно з параграфом 309 КК штату Пенсільванія підставою для захисту від кримінального переслідування виступають обставини, коли виконавець здійснив поведінку внаслідок примусу, під впливом застосування протиправної фізичної сили або погрози її застосування до неї або іншої особи, яким, маючи розумну твердість, неможливо було протидіяти [10, с. 137].

Подібний підхід існує і в кримінальному законодавстві Аргентини. Згідно зі ст. 34 не підлягає кримінальній відповідальності той, хто був змушений діяти в результаті застосування до нього непереборної фізичної сили або погрози застосування тяжкої та неминучої шкоди [11, с. 52].

Цікавим є положення загального кримінального законодавства Англії, яке регламентує примус. Слід зазначити, що законодавчо врегульований лише окремий випадок примусу, а саме примус чоловіком дружини до вчинення злочину [10, с. 132].

У кримінальних кодексах інших країн фізичний та психічний примус або прямо не передбачений як обставина, що виключає злочинність діяння (ФРН, Польща, Китай), або передбачений досить поверхово. Так, згідно з п. 6 ст. 21 КК Іспанії не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка діяла в стані сильного страху. Такий страх може бути викликаний і фізичним, і психічним насильством, які застосовуються до потерпілого [6, с. 163].

З вищевикладеного можна зробити такі висновки.

1. Визначивши роль насильства в контексті ч. 1 ст. 40 КК України, потрібно зазначити, що застосування насильства, яке особа за цих обставин фізично не може подолати, виступає підставою для визнання її поведінки такою, що не має кримінально-правового значення. Тобто у зазначеній ситуації існує юридична фікція, коли кримінальну відповідальність за діяння, виконані внаслідок відповідного насильства, буде нести той, хто його застосував. Інакше кажучи, суб'єктом злочину визнається особа, яка використала іншу особу як знаряддя злочину. У цьому зв'язку очевидною є необхідність законодавчих змін у ч. 1 ст. 40 КК України, зокрема, термін «фізичний примус» замінити терміном «насильство».

2. Пропонується змінити редакцію статті ст. 40 КК України на таку:
«Стаття 40. Примус

1. Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під впливом примусу, внаслідок якого особа не могла вільно керувати своєю поведінкою.

2. Питання про перевищення меж правомірності заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності примусу вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу».

3. Повинна бути змінена редакція п. 6. ч. 1 ст. 66 КК України. Під обставиною, яка пом'якшує кримінальне покарання, повинно визнаватись не вчинення злочину під впливом погрози, примусу, а вчинення злочину під впливом фізичного та психічного насильства. Таким чином, у даній нормі будуть охоплені всі випадки впливу на волю іншої особи з метою примусити її до протиправної поведінки.

Список використаних джерел:

1. Храмцов О.М. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння (національний та міжнародний аспекти). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2013. № 1062. Випуск № 14. С. 162–163.
2. Баулин Ю.В. *Обстоятельства, исключают преступность деяния*. Харків : Основа, 1991. 360 с.
3. Гуртовенко О.Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 17 с.
4. Наконечна Л.А. Роль насильства у статтях Загальної частини Кримінального кодексу України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 277–280.
5. *Преступное насилие : монография / под ред. В.В. Иванова*. Москва : ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2002. 83 с.
6. Храмцов О.М. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння (національний та міжнародний аспекти). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2013. Випуск № 14. № 1062. С. 163.
7. Гуртовенко О.Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 17 с.
8. Касьян А.О. Фізичний та психічний примус в кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук, спец : 12.00.08 ; Харківський нац. ун-т внутрішніх справ, 2015. 16 с.
9. *Уголовный кодекс Франции*. Санкт-Петербург : Юрид. Центр Пресс, 2005. 343 с.
10. Малиновский А.А. *Сравнительное правоведение в сфере уголовного права : монография*. Москва : Междунар. отношения, 2002. 376 с.
11. *Уголовный кодекс Аргентины*. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 240 с.